

הנצחת נפגעי פעולות האיבה במרחב הר חברון

רותי כהן

מבוא

אזרחי מדינת ישראל היו שותפים פעילים במאבק להקמת המדינה ולקיומה מתחילת ההתיישבות הציונית בארץ ישראל, ושילמו מחיר דמים כבד.¹ אכן, ההבדל בין העורף לחזית היה מטושטש תמיד. הטרור משנה פניו, חוצה גבולות, והמלחמה בו הכרחית במאבק לעצמאות ולריבונות. די מהר התברר לאנשי היישוב היהודי בארץ כי המלחמה לתקומת ישראל היא במידה רבה מלחמה נגד טרור. בדור האחרון, ובעיקר החל מהאינתיפאדה השנייה, עלה בהרבה מספר הנפגעים בעורף על מספר הנפגעים בחזיתות. בחודש מאי 2017 פרסם מרכז המידע של הכנסת את מניין הנרצחים בפעולות האיבה משנת 1947, שעמד על 2288, ומאז נוספו חללים.²

במהלך שנות קיומה של המדינה חלו שינויים ביחס לאזרחים חללי פעולות האיבה: בשנים הראשונות התעלמו מהם, אך בשני העשורים האחרונים הם מונצחים ביום הזיכרון לחללי צה"ל, שכן מאז האינתיפאדה השנייה התגבשו רעיונות למפעלי הנצחה לאזרחים ולשילובם באירועי ההנצחה הממלכתיים לחללי מערכות ישראל. לשילוב זה מגוון עשיר של ביטויים, ברובם אישיים,³ והוא צמח מלמטה, מטעם משפחות וחברים של הנופלים שפעלו לקידום הנצחת יקיריהם, ולצד מסגרות עצמאיות קם גם ארגון נפגעי פעולות האיבה. כפי שקרה בהנצחת הנופלים בצבא, אחד התהליכים הבולטים שאפיין את הנצחת חללי פעולות האיבה הוא מתן החשיבות לפרטים ולסיפוריהם, שכן בהנצחה הנשענת על

1. אבן, תשע"ז, עמ' 7.

2. מרכז המחקר והמידע של הכנסת, תשע"ז.

3. במפעלי ההנצחה לאזרחים חללי פעולות האיבה שהחלו בעשור הראשון של שנות האלפיים אפשר למנות מפעלים דוגמת אלו: חלוקת שי למשפחות לקראת יום הזיכרון (משנת 2004, ובהקשר זה מעניין הוא השינוי בשם 'יום הזיכרון', שהוסב ל'יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל ופעולות האיבה'), וכן הקמת אנדרטה מרכזית בהר הרצל בירושלים שחקוקים בה שמות הנרצחים ובצידה נערך הטקס השנתי ביום הזיכרון בשעה 13:00. המופע 'שירים לזכרם' הוא מאירועי יום הזיכרון בכנסת ישראל, וכן נערכים ערבי שירה בליל יום הזיכרון בכיכר רבין בתל אביב, בבריכת הסולטן בירושלים ובעוד רשויות מקומיות.

הפרטי החללים נעשים מוכרים. במאמר זה נידרש לנושא ההנצחה⁴ במרחב הר חברון, וליתר דיוק בתחומי המועצה האזורית הר חברון.⁵ בזיקתה למרחב היישובי הבנוי ולנוף.⁶ לא נרחיב בהיבטים אחרים של ההנצחה, כגון טקסים, פעילות חינוכית, מלגות ושיעורים לזכר חללי האזור.

שאלת המחקר מתמקדת בחקר המאפיינים של דרכי ההנצחה לתושבי הר חברון שנפגעו בפעולות האיבה במרחב הר חברון בשנים 1994-2016: מיהו יוזם ההנצחה? מה דרכן של המשפחות בהנצחה? האם יש קשר בין דרך ההנצחה לאישיותו של נפגע הטרור? ובעיקר, האם יש הנצחה במרחב, והאם היא פעילה ומתמשכת? נידרש הן לפעולות הנצחה שנעשו במרחב הר חברון הן לסוכני הזיכרון שלהן. מהתמונה הכללית העולה לפנינו אנו למדים על הרצון ועל הצורך של המועצה, של תושבי ההר ושל המשפחות להנציח במגוון דרכים את נפגעי פעולות האיבה - שכנים, חברים ובני משפחה - כדי להמשיך ולזכור אותם (ראו נספח 1).

הר חברון: מרחב מנציח לנפגעי טרור

בדרום הר חברון יש כיום 25 יישובים ישראליים, רבים מהם בחבל ספר המדבר.⁷ בט"ו באב תשל"ט (8 באוגוסט 1978) נוסד הישוב הראשון ביער יתיר, ורק כביש משובש הוליך

4. בהקשר זה נאמר: "העם היהודי מצווה על הזיכרון [...] כמצווה דתית וכציווי מוחלט, וחובת הזיכרון חלה על כלל הציבור ועל כל יהודי כפרט. הזיכרון ההיסטורי של העם היהודי מתייחס לאירועים ומתוך כך לדמויות מעצבות אירועים" (שמיר, תשס"ו, עמ' 134). המושג 'הנצחה' משמעו ציון אנשים ואירועים באמצעים המפקיעים אותם מרשות הפרט ומעבירים אותם לרשות הרבים (שמיר, תשס"ב, עמ' 77-78).
5. מדובר במועצה האזורית בתחומים שבהם היא הממונה, לא כולל שטחים שהם באחריות ישירה של המנהל האזרחי. כמו כן לא ניכנס לשאלת ההנצחה בקריית ארבע.
6. בהקשר זה ראו למשל את דברי עזריהו: "האנדרטות לנופלים הן ציונים בנופי הזיכרון הן דגם הנצחה אוניברסלי. אבל האנדרטות, ובאופן ספציפי - הגלעדים, הם חלק מהמטען התרבותי שלנו, כפי שניתן ללמוד מהתנ"ך. הגלעד הוא דוגמא מובהקת לדגם הנצחה שהשתלב באופן טבעי כמעט בתרבות ההנצחה הישראלית החדשה. גלעד, פירושו גל אבנים המשמש כעד. האבנים הן שמספרות את הסיפור, אך עוצמתן היא בכך שהן משמשות עדות למי שחוה את הדברים, ולכן יש להן אמינות" (עזריהו, תשס"ו, עמ' 9-7).
7. אחד החולמים הגדולים היה יוסף ויץ, מנהל אגף הייעור של קק"ל, ואלו דבריו: "אתמול סיירתי ביתיר [...] ושם בשבתנו על הארץ, מסותרים מאחורי סלע גבוה לסעוד את רעבוננו בארוחה קרה, הרציתי לפני הנאספים על תכניתי להחיות את האזור ההררי מדברי הזה, השומם, למרחבי מבט עיניים [...] פה ושם טרקטור מוליך מחרשה חורשת וקולו נשמע כמנגינה ערבה, בדומיה העמוקה העוטפת מרחקי הגבעות. לקול מנגינה זו אנו מטכסים עצה על הקמת מבנה איתן, ראשון, ליישוב שיקום ואשר מוכרח לקום כאן" (מי' ויץ, כ"ז בניסן תשכ"ה, אצ"מ 2933₂ kkl/5. מובא אצל פלג, תשס"ח, עמ' 91).

אליו. לאחר שנות בדידות אחדות קמו עוד יישובים בדרום ההר: כרמל, תלם ומעון. ביום י"ז באלול תשמ"ב התקבלה בממשלה תוכנית אב להתיישבות בהר חברון.⁸ ברקע ובהנמקה לתוכנית נכתב כך: "האזור הוא דל אוכלוסייה ופרוץ ברובו לנוכחות בדווים וגלישות עדרים מעבר לקו הירוק".⁹ היוזמה אומנם באה מהממשלה, אך היא לוותה בדחיפה מלמטה של רוח צעירה, שהתבטאה בגרעיני התיישבות צעירים שהתארגנו בישיבת ההסדר בקריית ארבע ובקרבת צעירים אידיאליסטים מבאר שבע ומתנועת בית"ר. את גרעיני ההתיישבות ליוו אנשי תנועת ההתיישבות אמנה, והיא הייתה מאז לגוף תומך ומלווה לכל גרעיני ההתיישבות וליישובים שקמו אחריו.

ראשית הוקמו היאחזויות נח"ל. ההיאחזויות הולידו יישובים, והחל להיווצר גוף התיישבותי. בלב המתיישבים פיעמה תחושת השליחות: "המטרה ליישב חבל ארץ חדשיון שבו ישבו אבותינו [...] בימי יהושע בן נון [...] וכן בתקופת המשנה [...] ועדים שרידי בתי הכנסת שבאזור"¹⁰ (ראו נספח 3, א-1). בתחילה שויכו היישובים למועצה האזורית גוש עציון, ובכ" באייר תשמ"ב (13 במאי 1982) הוחלט להקים את המועצה האזורית הר חברון. בהמשך הוקמה גם החברה לפיתוח הר חברון.

שנות השמונים התאפיינו בתהליך רציף של הקמת היישובים וביסוסם, ובמהלך הוקמו 12 יישובים. לאורך עשור זה הקדישה המועצה את מרבית כוחה להקמת היישובים ולפיתוחם. נקבע מעמדם של השטחים, אם הם בבעלות ערבית או אדמות מדינה, שעליהן אפשר להקים יישובים. מבחינה ביטחונית לא חששו אז התושבים לערוך קניות בערים ערביות כגון דאהרייה ובשוקי העיר חברון. התנועה מהיישובים צפונה לירושלים עברה דרך חברון.

בשנות התשעים, בעקבות הסכמי אוסלו, הצטמצמה האפשרות להקמת יישובים, ונוספו שלושה יישובים בלבד. פגיע הטרור הראשון היכה ב־1994, ונושא הביטחון השוטף הפך מאז לעיסוק המרכזי של המועצה. ראש הממשלה יצחק רבין ביקש לפתח רשת כבישים חלופית, הכבישים העוקפים, ופעולה זו סייעה בדיעבד להתפתחות ההתיישבות בכלל ובהר חברון בפרט, שכן במקום שעובר בו כביש ראשי נשארה השליטה הביטחונית בידי ישראל (שטח C). כתוצאה מכך קצב הגידול של היישובים הואץ.

העשור השלישי (2000-2009) התאפיין בהקמת נקודות התיישבות תוך כדי מאבק. הוקמו מצפים עצמאיים ושכונות סמוכות ליישובים קיימים, כגון מצפה עשהאל, אשתמוע ומצפה יאיר. מטרת הקמת המצפים הייתה השלמת הרצף היישובי וחיזוק הגוש ההתיישבותי, וכן

8. החלטת ממשלה הת/36, גזר המדינה, מסמך שמור מספר 715 (מובא שם, עמ' 92).

9. שם.

10. מתוך מגילת הייסוד של חברי כרמל, הנמצאת בגנזך היישוב (מובא שם).

שמירה על אדמות מדינה וחזקת תחומות הביטחון לאורך הכבישים.¹¹ מבחינה ביטחונית הידרדר המצב בשנים אלו הן בהיקף בעיות הביטחון הן באופיין. מפרץ האינתיפאדה השנייה בראש השנה תשס"א (ספטמבר 2000) החמירו פיגועי הטרור והתאפיינו בפיגועי ירי בכבישים ובחדירות מחבלים ליישובים עצמם. ההתמודדות עם בעיות הביטחון חייבה מלבד תגבור הערנות ואמצעי השמירה גם חיזוק רוח התושבים.

בעשור הרביעי (2010-2019) נמשכו בעיות הביטחון, ואירעו פיגועי טרור קשים. הפיגוע האחרון היה ב'2016, ובו נרצח מיכאל (מיקי) מרק מעתניאל. במהלך שנים אלו חלה בהתיישבות התפתחות גדולה: המצפים הפכו ליישובים מבוססים, והוקמו מצפים חדשים וחוות חקלאיות לשמירה על אדמות מדינה לא מיושבות. מערכת הכבישים התפתחה, והרחבתו של כביש 6 דרומה תרמה את תרומתה. לאחרונה הוחל בפיתוח כביש גוש עציון-חברון כדי לאפשר גישה מהירה מצפון ההר לדרומו. ההתפתחות באה לידי ביטוי גם בענפי החקלאות, במסודות החינוך האיכותיים, בהתפתחות המרשימה של התיירות בהר וכן בתעשייה. כיום באוכלוסיית ההר נמנים כ-11,000 תושבים.

הנצחה במרחב הפתוח

ההנצחה המרחבית ביישובי המועצה האזורית הר חברון באה לידי ביטוי במגוון צורות: באתרי טבע ונוף, באנדרטאות ואבני זיכרון ובהנצחה ביישובים - בבתי כנסת, במוסדות חינוך פורמלי ובלתי פורמלי, בגני שעשועים ובשמות שכונות.

א. אתרי טבע ונוף: תצפיות ומעיינות

1. מצפור יוסי לזכר יוסי שוק

יוסי שוק נולד בכ"ח בתמוז תשל"ב (10 ביולי 1972) והתגורר בבית חג"י. הוא נרצח בט"ו בכסלו תשס"ו (16 בדצמבר 2005) בעת ששב מעבודתו בקריית ארבע. רכב של מחבלים עקף את רכבו של יוסי, והם ירו בו למוות. יוסי היה בן 33 בהירצחו, והובא למנוחות בבית העלמין בחברון. הניח אחריו אישה, שלושה בנים ושתי בנות, הורים ושלושה אחים.

לזכרו של יוסי הוקם מצפור יוסי בגבעת רחבעם שבבית חג"י, לא הרחק מהאזור המיושב. מהמצפור אפשר לראות את מרחב העיר חברון ואת יישובי הר חברון. במקום נקבע שלט הנצחה והותקנו בו פינות ישיבה, מקום למגל ומרפסת הצופה אל הנוף. המצפור, הגשמת חלומו של יוסי לפתח את המקום ולהרחיב את גבולות היישוב, הוקם

11. פלג, שם, עמ' 94.

ביוזמת המשפחה וחבריו של יוסי בתמיכת היישוב. אחרי השלמתו פעלה המועצה בהכנת שלטי הכוונה בכבישי ההר (ראו נספח 2 א-1).

יש עוד כמה גילויי הנצחה לזכר יוסי, והם קשורים ללימוד תורה ולחיי משפחה: משפחת שוק יזמה את הקמת הכולל לדיינות אור יוסף ביישוב, ובמקום יש שלט הנצחה.¹² בקרוב יעבור הכולל למשכנו במבנה החדש, שהוא מרכז תורני ביישוב. עוד יוזמה פרטית הייתה של אלמנתו של יוסי: הקמת משחקה לילדים.¹³

2. מצפה דפנה לזכר דפנה מאיר

דפנה מאיר נולדה בז' בסלול תשל"ח (17 בנובמבר 1977), ולאחר נישואיה התגוררה בעתניאל. בז' בשבט תשע"ו (17 בינואר 2016) נרצחה בפיגוע בפתח ביתה אגב מאבק במחבל כדי לגונן על ילדיה. בנסיבות הללו עורר הפיגוע סערה גדולה. דפנה הניחה אחריה בעל ושישה ילדים, שניים מהם מאומצים. בת 38 הייתה במותה.

את המצפור לזכרה הקימו בני הנער של היישוב עתניאל וקבוצות נוער אחרות מכל רחבי הארץ בשיתוף אבן יוצר, חברה המתמחה בעבודות אבן אומנותיות. שטחו 70 מ"ר, ואפשר לצפות ממנו על הנוף המרהיב של אזור חברון וירושלים. במקום אמפיתיאטרון, נקודת מים, נדנדות ותאורה ומקום חנייה. האתר נגיש לנכים ולעגלות. המצפור משולב בשביל סובב עתניאל, שאורכו כ-2.5 ק"מ ולאורכו יש גיתות, בורות עתיקים ותצפיות נוף. כמו כן הוא משתלב באתר הנצחה אחר, עין אבידן (להלן). גם את השביל סללו בני של עתניאל, והמשפחה הייתה שותפה פעילה בבנייה. המצפה, המעיין ושביל הנצחה שימשו להם פורקן מסוים לתחושות האובדן, האבל והכעס בעקבות הפיגוע הנורא (ראו נספח 2 א-2). גילויי הנצחה נוספים לדפנה ביישוב עתניאל הם ספר תורה על שמה שנתרם לבית הכנסת ביישוב, וגן שעשועים שהוקם ביוזמת קרן דניאלי.¹⁴ משפחת מאיר יזמה הקמת ספרייה חדשנית וגדולה על שמה של דפנה, וביוזמת התושבים והמועצה הוקם גם פארק עלי דפנה מול ביתה של משפחת מאיר. מכיוון שאיש לא מונה אחראי לתחזוקתו, הוא הוזנח, ובסופו של דבר הוסב לגינה קהילתית. במקום לא הוצב שלט הנצחה.

מתברר כי אופי הפיגוע, סיפור חייה של דפנה ואישיותה, כפי שהתפרסמו לאחר מותה, עוררו את הרצון להנציח אותה גם מחוץ למקומה. ואכן, דפנה הונצחה בכמה מקומות מחוץ להר חברון, והפניות למשפחה בבקשות להנציחה נמשכות עד היום. יוזמות

12. במקור שכן הכולל בדיינות בכפר דרום שבגוש קטיף, ואחרי הפינוי הועבר לבית חג'.

13. שגית, אלמנתו של יוסי, הקימה עם ילדיה משחקה שעברה בבתי הספר בהר חברון בכל הכיתות. בכל תחילת שנה הייתה שגית מגיעה ומספרת על יוסי ומציגה בכיתה את המשחקה הכיתתית, שתפעלו ילדיה בעזרת הצוות החינוכי. על המשחקים הודבקה מדבקה המציינת כי המשחק לזכרו של יוסי.

14. את קרן דניאלי הקים אביה של דניאלי ז"ל, מר מוטי זונפלד, להנצחת בתו שנהרגה בתאונת דרכים.

הנצחה אלו כללו קריאת שכונות על שמה וחדר הנצחה במכללה לבנות בירושלים, שבה למדה. בהקשרים אחרים של זיכרון הופקו והוקרנו סרטים לזכרה,¹⁵ ואף יצא לאור ספר ובו כתבים שלה.¹⁶

בעקבות העיסוק הנרחב בהנצחתה של דפנה מאיר העלה בעלה נתן השגות בענייני הזיכרון.¹⁷ לדעתו, כאשר באים להנציח אדם במקום, חייבים לקבל אחריות להנצחה ולפעול לניקיון ולתחזוקה מסודרת, אחרת האתרים נזנחים. לעיתים, אמר, אפילו עדיף לוותר על הנצחה במרחב, שללא תחזוקה מתאימה ורציפה עלולה לפגוע בכבודו של המונצח. רעיון זה חזר ועלה בשיחות עם משפחות נפגעי טרור, שלעיתים הביעו תסכול מהתפעול שאתרי ההנצחה במרחב דורשים ומכך שלא תמיד יש משאבים או יכולת לתחזק אותם. לעיתים ההנצחה מתחילה בקול תרועה רמה ומסתיימת בקול ענות חלושה. לדברי נתן מאיר, ההנצחה המשמעותית היא דווקא זו הפרטית, שלעיתים היא נסתרת מעין, "בלי פתקים ושלטי הנצחה". מבחינתו ההנצחה באה לידי ביטוי בתרומה לסייע למשפחות החווות מצוקה אישית, בליווי וכדומה. הרעיון שהדגיש הוא "לעשות נחת בעולם", ולפיכך הוא אינו רואה צורך מיוחד בשלטי הנצחה בסמיכות למקומות ההנצחה. ההנצחה בעיקרה נעשית בלב ובמעשי הנתינה לזולת. ברוח זאת ליד המצפור לזכרה של דפנה לא הוצב שלט הנצחה.

3. מצפה כנרת לזכר כנרת מנדל

כנרת נולדה בי"ב בשבט תשמ"ב (4 בפברואר 1982) והתגוררה במושב כרמל. היא נרצחה בפיגוע בי"ג בתשרי תשס"ו (16 באוקטובר 2005), שעה שהייתה בדרכה לביתה אחרי יום לימודים. בטרמפיאדה בצומת גוש עציון היא פגשה את בת דודתה מתת רוזנפלד-אדלר. מחבלים חלפו בצומת, ירו והרגו שלושה: את כנרת, את מתת ואת הנער עז' בן מאיר. כנרת הייתה בת 23 במוותה והובאה למנוחות בהר המנוחות בירושלים. הניחה אחריה הורים, שני אחים ושתי אחיות.

משפחת מנדל בחרה להנציח את כנרת במגוון דרכים, בשאיפה ברורה שדמותה תהיה לנחלת הרבים. אימה רבקה אף הגדירה זאת כמעין צוואה: "הקריאה להמשיך ולחיות ולעסוק בדברים שהיא לא הספיקה".¹⁸ מדבריה ניכר כי ההנצחה שכה חשובה לה הפכה לחלק בלתי נפרד מחייה. היא רואה צורך להנציח את כנרת בכל דרך ופתוחה לכל הצעה. היא שואפת שדמותה של כנרת לא תישכח ושיכירו אותה במעגלים שמעבר

15. "סיפורה של דפנה מאיר", ערוץ 7, ג' בניסן תשע"ו: <https://www.inn.co.il/news/319985>.

16. ארליך, תשע"ז.

17. ריאיון עם מ' נתן, אוגוסט 2020.

18. ריאיון עם ר' מנדל, אוגוסט 2020.

למשפחה הפרטית. עצם הדיבור על כנרת מיטיב עימה. זוהי הרוח הנושבת מאחורי המיזם של 'מכנרת ועד ים הערבה', המצפה שהוקם לזכרה של כנרת מנדל. המצפה צופה למדבר יהודה, ואפשר לראות ממנו גם את הרי מואב. במקום מוצב שלט זיכרון ונערכים בו טקסים, ובתקופת סגרי הקורונה אף נערכה בו תפילת ליל שבת.¹⁹

את הקמת המצפור יזמה המועצה, והמשפחה נענתה בהתלהבות. המצפור במקומו ובנוף הנשקף ממנו קשור לדמותה של כנרת, שגדלה במדבר, מחוברת לאדמה והייתה ידועה באהבתה לחי ולצומח.²⁰ במצפה כנרת נערך בכל שנה טקס יום הזיכרון, ושותפות בו כל משפחות היישוב, מגדול ועד קטן (ראו נספח 2 א-3).

השם כנרת עורר להנצחה גם בדרום הגולן, לנוכח הכנרת.²¹ את 'מצפור בשבילי כנרת' הקימו ביער מבוא חמה משפחת מנדל וקרן קיימת לישראל בתמיכת רבים. במובן מסוים יש בו מעין השלמה סמלית למצפור ההנצחה הצופה על ים הערבה, הוא ים המלח, שהוזכר לעיל (ראו נספח 2 א-4). ביוזמת חבריו של האב איתמר מחברת 'הזרע' הונצחה כנרת גם בזן חדש של חיטה, הנקרא כנרת על שמה. חבר אחר של האב, היוצר עובדיה חממה, חיבר שיר לזכרה, מחווה למשפחה.²²

אשר להנצחה במקום הפיגוע, המדיניות של המועצה האזורית גוש עציון היא להימנע מאנדרטאות ברחבי הגוש, ולפיכך אין שם ציון להרוגים. בגין הסמיכות של הרצח לסוכות נהגו במשך שנים לערוך בצומת הגוש הקפות שניות, וגם בחנוכה ערכו שם הדלקת נרות. בשלב מסוים יצא האירוע מהקשרו המקורי ונערך ללא קשר לנסיונות שבו החל וללא אזכור לנרצחים ולפיגוע.

4. מצפה מתת לזכר מתת חוה רזנפלד-אדלר

מתת נולדה בה' בניסן תשמ"ד (7 באפריל 1984) לרבקה ונפתלי רזנפלד. היא גדלה בבית חורון, ולאחר נישואיה התגוררה בכרמל. מתת נרצחה בפיגוע בצומת גוש עציון בי"ג בתשרי תשס"ו (16 באוקטובר 2005) עם בת דודתה כנרת מנדל (לעיל). בת 21 הייתה במותה. מתת הובאה למנוחות בהר המנוחות בירושלים. הניחה אחריה הורים, בעל, אח ושלוש אחיות. במעלה חבר, היישוב הסמוך למושב כרמל, הוקם לזכרה מצפה מתת. במקום פרגולה ומסבין קולי הכולל פונקציה של סיפור מותאם לילדים. התצפית משקיפה על מרחבי

19. 'גוטליב, "מניין נשים לזכר בת היישוב כרמל", ערוץ 7, כ"ו באב תש"ף: <https://www.inn.co.il/news/447189>.

20. החקלאות הייתה חלק מבית גידולה, היא ינקה זאת מהבית. מרכיבה עם אבא על הטרקטור, מהליכה לאורך התלם בשדה, מגן החיות שתמיד היה בחצר: כלבים, תרנגולות ומשעות ארוכות של רכיבה על סוסים. כנרת עבדה בגד"ש, הייתה מדריכת טיולים, למדה ביולוגיה ואהבה את המחקר בתחום זה ותכננה לעסוק בו.

21. "מצפורים חדשים בדרום הגולן", אתר קק"ל: <https://www.eyarok.org.il/trip.aspx?id=2617>.

22. ע' חממה, "מעגל עולה תמידית": <https://www.youtube.com/watch?v=lZgQyYwqzLc>.

מדבר יהודה, נחל דוד, נחל ערוגות ואף לעבר הירדן. במקום יש שלט הנצחה (ראו נספח 2 א-5). לזכרה של מתת הוקם עוד מצפה בבית חורון, מצפור מתת.

5. מעיין אבידן לזכר אביעד מנצור והרב דן מרצבך

אביעד יהודה מנצור נולד בכ"ב בתשרי תש"ן (21 באוקטובר 1989), בן בכור להוריו. בעשר שנותיו הראשונות גדל בחספין שבגולן, ואז עברה המשפחה לעתניאל. בי"ז בסיוון תשס"ה (24 ביוני 2005), כשחזר עם חבריו מטיול בהרי יהודה, ירו בהם מחבלים ליד היישוב בית חגי. אביחי לוי נרצח במקום, ואביעד נפצע קשה. תוך כדי הפיגוע הצליח אביעד להתקשר לאביו, וזה שמע בטלפון את כל הקורה שם ואת בנו, שהצליח לומר רק "הצילו". אביעד פונה לבית החולים, אך הרופאים לא הצליחו להציל את חייו. כעבור יומיים, בי"ט בסיוון תשס"ה, נפטר, והוא בן 15 שנים וחצי. אביעד הובא למנוחות בבית העלמין בהר הזיתים שבירושלים. הניח אחריו הורים וארבעה אחים.

הרב דן מרצבך נולד בצרפת בכ"ב בניסן תשט"ז (3 באפריל 1956), ובן 11 עלה לישראל. למד בישיבה התיכונית שעלבים ובישיבת הר עציון באלון שבות, ופנה ללימודי הנדסאות אדריכלות במכללה הטכנולוגית באר שבע. היה חבר בגרעין המקיים של עתניאל. הוא נהרג מאש חיילי צה"ל בי"ד בחשוון תשע"ב (11 בנובמבר 2011), בדרכו מעתניאל לתפילת ותיקין במערת המכפלה. בצומת הכבשים, בין בית חגי לקריית ארבע, חשד בו כוח צה"ל שהוא מחבל וירה בו למוות. משרד הביטחון הכיר בהיותו נפגע טרור.²³

להנצחתו של הרב דן נבנתה סביב למעיין המלאכותי בעתניאל, אתר שהקימו בני הנוער של היישוב, בריכה שעומקה כ-1.5 מטר, ובסמוך הוצבו פרגולה, ספסלי ישיבה, נדנדות ופינות אכילה מוסדרות. שם המעיין, מעיין אבידן, מורכב מראשי התיבות של אביעד (מנצור) והרב דן (מרצבך), שניהם כאמור בני היישוב. במקום מוצב שלט הנצחה (ראו נספח 2 א-6).²⁴

ב. אנדרטאות ואבני זיכרון

1. האנדרטה לזכר הרב עמי עולמי

הרב עמירם (עמי) עולמי נולד בכ"א בתמוז תש"ך (16 ביולי 1960) וגדל במושב שבי ציון. היה מהיוזמים להקמת ישיבת ההסדר בעתניאל ושימש רב היישוב ור"ם בישיבת ההסדר. בכ"ד בכסלו תשנ"ה (27 בנובמבר 1994), כשנסע בהתנדבות מעתניאל לקריית ארבע

23. י' זיתון, "הרב שנהרג מאש צה"ל יוכר כנפגע פעולת איבה", <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4146937,00.html>, 11.11.2011: ynet.

24. לזכרו של אביעד מנצור אף נתרמה פרוכת לבית הכנסת ביישוב.

כדי להביא בן יישוב שנזקק להסעה, ירו בו מחבלים והרגוהו. הרב עמי היה בן 34 במותו, והובא למנוחות בבית העלמין בעתניאל. הניח אחריו אישה הרה וחמישה ילדים, הורים, אח ואחות. כשבעה חודשים אחרי הירצחו נולדה בתו ונקראה על שמו נחמה בת עמי. שנים רבות ניצבה אבן הנצחה בשולי הכביש במקום שבו נרצח הרב עמי, בין בית חג' לעתניאל. ואולם היא הושחתה, ובמקום נותר גל אבנים. ישיבת עתניאל הוציאה ספר לזכרו של הרב עמי ובו דברים עליו, שירים שכתב ודברי תורה.

2. האנדרטה לזכר יוסי שוק

במקום הירצחו של יוסי, בין בית חג' לקריית ארבע, הוצבה אנדרטה.²⁵ המועצה מעורבת בתחזוקתה ומשתתפת גם בעריכת טקסים במקום בימי הזיכרון. בשנים האחרונות מוצב במקום מתקן ברקוד לשימוש העוברים במקום. בערב יום האזכרה עורכים צעדה מבית חג' לאנדרטה ומדליקים שם חנוכייה. היו שנים שנהגו שבכל אחד מימי החנוכה מגיעים נציגים של אחד מיישובי ההר להדליק את החנוכייה שבמקום. בשנים האחרונות ביוזמת המועצה עושים זאת תושבי בית חג', בני המשפחה ונציגי המועצה. הרעיון המנחה בטקס זה הוא הפצת האור אשר כבה.²⁶ שגית, אלמנתו של יוסי, מציינת כי אף שתחזוקת האנדרטה והפעילות סביבה דורשות הרבה, שכן לא אחת המקום מושחת,²⁷ היא מבקשת שהאנדרטה הזו תישאר במקום הפיגוע ולא תועתק לקרבת היישוב.

3. האנדרטה לזכר נפגעי פעולות האיבה באדורה

בבוקר שבת, ט"ו באייר תשס"ב (27 באפריל 2002), נרצחו ארבעה מתושבי אדורה ונפצעו שבעה. שני מחבלים חמושים ברוכי M-16 ולבושים במדי צה"ל ובאפודי מגן חתכו את גדר היישוב. הם נכשלו בניסיונם לחדור לשני בתים ופרצו לבית משפחת גרינברג, רצחו את קטיה גרינברג ופצעו את בעלה ולדימיר ואת בנם נתן. לאחר מכן הצליחו לחדור לבית משפחת שפי. בזמן הפיגוע שהתה דניאל שפי בחדר הילדים עם אימה ושני אחיה, אך מחבל ירה בראשה מטווח קצר, והיא מתה במקום. אימה ושני אחיה נפצעו קל. כשהחלו לחזור על עקבותיהם נתקלו המחבלים ביעקב כץ ורצחו גם אותו. לאחר מכן נתקלו בחברי כיתת הכוננות של היישוב. במהלך חילוץ האש נפגע ונהרג אריק בקר, ועימו נפצע חברו דני.

25. לזכר יוסי הוקם מצפור, כנזר לעיל. ראו בסעיף א: אתרי טבע ונוף, תתיסעיף 1.

26. "נרות חנוכה במקום הירצחו של יוסי שוק", ערוץ 7, כ"ז בכסלו תשס"ו: <https://www.inn.co.il/news/134538>.

27. "עשור לרציחתו: הגלעד לזכר יוסי שוק הושחת", ישראל היום, 6.12.2015: <https://www.israelhayom.co.il/article/336391>; ש' פריד, "אנדרטה לזכר נרצח בפיגוע בבית חג' הושחתה", מקור ראשון, כ"ו בתמוז תשפ"א: <https://www.makorishon.co.il/news/369833>; ש' פריד, "מנקים את האנדרטה לזכר יוסי שוק ביום הולדתו: 'תשובה ציונית הולמת', מקור ראשון, ב' באב תשפ"א: <https://www.makorishon.co.il/news/372349>.

אריק בקר נולד בירושלים ב' בסיוון תש"ם (17 במאי 1980). בזמן הפיגוע נטל אריק את נשקו האישי והצטרף לכיתת הכוננות. בן 22 היה במוותו. הניח אחריו הורים ושני אחים. הוא הובא למנוחת עולמים בבית העלמין בהר המנוחות בירושלים.

יעקב כץ נולד בכ"א באדר א' תשי"א (27 בפברואר 1951) וגדל בטביליסי שבגאורגיה. בזמן הפיגוע היה בבית הכנסת ושמע את היריות. מאחר שהיה חבר בכיתת הכוננות, רץ לביתו להביא נשק, אך בדרך נורה למוות. בנו של יעקב, יהודה דניאל, שבא מארצות הברית לבקר, היה עד למוותו הטרגי. בן 51 היה יעקב במוותו. הניח אחריו אם, בת זוג לשעבר, שתי בנות, בן ונכד. הובא למנוחות בבית העלמין בהר המנוחות בירושלים.

דניאל שפי נולדה בירושלים ב"ח באדר א' תשנ"ז (25 בפברואר 1997), נכדה ליצחק, בן חברון וניצול מאורעות תרפ"ט. היא גדלה באדורה. בת חמש שנים הייתה דניאל בהירצחה, והניחה אחריה הורים ושני אחים. היא הובאה למנוחת עולמים בבית העלמין בקריית גת. יקטרינה גרינברג נולדה בלנינגרד שבברית המועצות בכ"ט בשבט תשי"ט (7 בפברואר 1959). בבוקר הפיגוע שבה לביתה לאחר משמרת לילה בעבודתה, ונרצחה במיטתה. בת 43 הייתה במוותה. היא הובאה למנוחות בבית העלמין בקיבוץ גת. הניחה אחריה בעל ושלושה בנים, הורים ואחות.

האנדרטה לזכר חללי הפיגוע, שהוקמה שנתיים אחרי הפיגוע ביוזמת המועצה, המשפחות וחברי היישוב, מרשימה ומכובדת.²⁸ היא הוצבה במרכז היישוב, וסביבה מתנהלות פעילויות של בני נוער: מבחינה זו היא אנדרטה חיה. באנדרטה כתובים שמות ההרוגים, וכן מצוין בה שמו של תושב היישוב אבי חזן, שנהרג בפיגוע בשכונת בית ישראל בירושלים כחודש וחצי קודם לכן. היישוב מתחזק את האנדרטה ואת הצמחייה שסביבה, וטקס יום הזיכרון של היישוב נערך במקום. ותיקי היישוב החילונים זוכרים היטב את האירוע, והאנדרטה יקרה לליבם; מבחינתם ההנצחה נוסכת בהם כוח להמשיך, מחברת אותם למקום ומעניקה ערך לחיים בו.²⁹ (ראו נספח 2 ב-2).

4. האנדרטה לזכר איתן קוקוי ורימה קוקוינוביקוב

איתן קוקוי נולד בברית המועצות בי"ט באייר תשל"ד (11 במאי 1974). הוא גדל בלנינגרד, ובהיותו בן 16 עלתה המשפחה לישראל, לבאר שבע. בשנת 2001 נישא איתן לרימה נוביקוב. רימה נולדה בכ"ה בסיוון תשל"ז (11 ביוני 1977) בברית המועצות, בעיר סבטלוגורסק שבבלארוס. בני הזוג הקימו את ביתם ביישוב לבנה (שני), יישוב חילוני קטן מצפון-מזרח לבאר שבע.

28. לזכר כל הרוגי הפיגוע הוקמה גם ספרייה. ראו להלן בסעיף ד: מוסדות חינוכיים וספריות, תת-סעיף 4.

29. ריאיון עם ד' עמר, אוגוסט 2020. לדבריו, אחרי הפיגוע סבל היישוב מעזיבות רבות, ומתוך שמונים משפחות נותרו רק 18. בשנים האחרונות התאושש היישוב.

בליל שבת, ו' באדר תשס"ד (27 בפברואר 2004), יצאו איתן ורימה מביתם שבלבנה בדרכם לאשדוד, למסיבת יום הולדת של חבר. רבע שעה לאחר צאתם, ב'19:45, תקפו אותם מחבלים מן המארב בסמוך לצומת שוקת ולקיבוץ להב ורצחו את שניהם. איתן היה בן 29 במותו, ורימה בת 26. הם הניחו אחריהם בת. איתן הניח אחריו אם ואחות, ורימה – הורים. את בתם מישל אימצו טל, אחותו של איתן, ובעלה. איתן ורימה הובאו למנוחות בבית העלמין החדש בבאר שבע.

שניים מחבריהם ליישוב נטעו עץ במקום הפיגוע. אחר כך הציבה שם המשפחה אבן זיכרון. האבן ניצבת בצד הכביש בפנייה המחייבת עצירה קלה³⁰ (ראו נספח 2 ב-3). ביישוב עצמו אין הנצחה לבני הזוג למעט הזכרת שמותיהם בטקסי יום הזיכרון. בני משפחתם עזבו את היישוב אחרי הפיגוע, ולא נשמר עימם קשר. בני הזוג מונצחים גם באנדרטה לזכר חללי האיבה שהוקמה במודיעין, שבה גרה בתם.

ג. הנצחה במרחב היישובי: בתי כנסת ומוסדות דתיים

1. בית כנסת היכל אליהו בעתניאל על שם אליהו בן עמי

אליהו בן עמי נולד ברחובות ב' בחשוון תש"ך (21 בנובמבר 1959), ובשנותיו האחרונות התגורר בעתניאל. בבוקר יום שישי, י"א בכסלו תשס"א (8 בדצמבר 2000), הסיע אליהו קבוצת מורות לקריית ארבע, ועצר בבית חג' לאסוף מורות נוספות. ביציאה מהיישוב, בסיבוב מול הכפר בני נעים, נפתחה על המיניבוס אש מחבלים מן המארב. המורה רינה דידובסקי נרצחה במקום,³¹ ואליהו נפצע אנושות. הוא הועבר לבית חולים הדסה עין כרם, וכעבור שעות אחדות נפטר. בן 41 היה במותו. הוא הובא למנוחות עולמים בבית העלמין ברחובות. הניח אחריו אישה ושתי בנות, הורים, שתי אחיות ואח. ביוזמת המשפחה ותושבי היישוב נקרא על שמו בית הכנסת 'היכל אליהו', וגם הפרוכת של ארון הקודש הוקדשה לזכרו. בכל שנה נערך טקס יום הזיכרון היישובי בבית הכנסת, ולפיכך יש בו מסגרת הנצחה קבועה. בהיות עתניאל היישוב שספג הכי הרבה אבדות בנפש בפיגועי הטרור, הטקס במקום זה חשוב מאוד לתושבים.

2. בית כנסת שירת כנרת על שם כנרת מנדל, כרמל

בית כנסת שירת כנרת, על שם כנרת מנדל,³² נבנה הודות לתורם אנונימי שפנה למשפחה וביקש להנציח את כנרת בהקמת בית כנסת לזכרה. היישוב כולו נרתם ועזר בגיוס משאבים,

30. העץ עומד היום בסכנת עקירה בשל פעילות של נתיבי ישראל.

31. לזכרה הוקם אולם שמחות. ראו להלן בתת-סעיף 12.

32. לזכרה הוקם כנזכר מצפה. ראו לעיל בסעיף א: אתרי טבע ונוף, תת-סעיף 2.

ועימו המשפחה, שהייתה מעורבת בתכנון ובביצוע, בדגש על בחירת ארון הקודש ושלטי ההנצחה. המשפחה ממשיכה להיות אחראית למבנה ודואגת לתחזוקתו ולשדרוגו. בחלק התחתון של המבנה יש חדר לימוד, שנבנה אף הוא מכספי תרומות, ובכניסה אליו הוצב שלט הנצחה לכנרת. לפני שנים מספר נערכה הכנסת ספר תורה לבית הכנסת בטקס מרגש ומכובד שהיה מעין תחליף לחתונתה של כנרת, שלא זכתה להיכנס לחופה.³³ את הספר תרם יהודי שנוהג לתרום ספרי תורה (ראו נספח 2 ג-1).

3. בית כנסת משכן יוסף על שם יוסי שוק, נגוהות, שכונת הבוסטר

'משכן יוסף' נקרא על שמם של שניים שנשאו את השם יוסף: יוסף יום טוב דוידוביץ, אביו של נתן בן דוד, ממייסדי השכונה, ויוסי שוק, תושב בית חג'י. שגית, אלמנתו של יוסי, ציינה בדבריה בחונכתו כי אין מתאים ממקום כזה להנצחתו של יוסי. בית הכנסת הוקם ביוזמת תושבי היישוב ובני המשפחות.

4. בית הכנסת בנגוהות

איל יהושע יברבים נולד ב' באלול תשל"ו (2 בספטמבר 1976). הוא גדל בעיר רחובות ולמד בבית הספר היסודי תחכמוני. בשנת תשנ"ח (1998), לאחר שחרורו מצה"ל, חבר לקבוצת בחורים מיישיבת עתניאל שהקימו את נגוהות. לשם כך הצטרף לגרעין נח"ל, ובד בבד המשיך ללמוד בישיבה. איל נודע באהבתו לנגוהות, שהתבטאה בנטיעת עצים, בשתילת פרחים ובסלילת כבישים, וכשהיה המקום ליישוב קבע עזר איל בקליטת תושבים חדשים. בליל שבת, אור לא' בתשרי, א' של ראש השנה תשס"ד (26 בספטמבר 2003), חדר מחבל לנגוהות. הוא הגיע לקרון של איל ושרה'לה, שאירחו לסעודת החג את שכניהם בני משפחת אברהם. חשדו של איל התעורר, והוא הספיק לנעול את הדלת, אך המחבל ירה מבעד לה.

שקד אברהם, בתם של שירה ושי, נולדה בירושלים בכ"ח באדר א' תשס"ג (2 במרץ 2003). בת ראשונה להוריה, שעברו לגור ביישוב נגוהות. כשירה המחבל מבעד לדלת, נפגעה גם התינוקת שקד, שישנה בעגלה בין הוריה. נראה שנפגעה בצרור הראשון שירה המחבל. אמבולנס של היישוב פינה לבית החולים את שני הפצועים קשה, איל ושקד, אך בדרך נקבע מותם. איל היה בן 27 במוותו. הניח אחריו אישה, הורים, אחות ושני אחים. הוא הובא למנוחות בבית העלמין ברחובות. שקד הייתה בת שבעה חודשים בהירצחה. הניחה אחריה הורים.

33. ריאיון עם ר' מנדל, אוגוסט 2020.

לבית הכנסת בנגוהות הוקדשו בתרומת המשפחות ספר תורה ופרוכות על שמו של איל וארון קודש וכיסויים לזכרה של שקד³⁴ (ראו נספח 2 ג-2).

5. בית כנסת (מתוכנן) על שמו של מיכי מרק, עתניאל

מיכאל (מיכי) מרק, בן זלדה ויהודה, נולד בי"ט באב תשכ"ט (3 באוגוסט 1969), התגורר בעתניאל והיה מנהל ישיבת ההסדר ביישוב³⁵. בכ"ה בסיון תשע"ו (1 ביולי 2016) נרצח בפיגוע ירי בכביש 60, בדרום הר חברון. בן 48 היה במוות. נטמן בהר המנוחות בירושלים. הניח אחריו אישה ועשרה ילדים, נכדים, אם ואחים. אשתו חוה ושניים מילדיו נפצעו בפיגוע. בית הכנסת אמור להיבנות מתוך מחשבה על מאפייני אישיותו של מיכי³⁶, ולפיכך תהיה בו תוספת של אולם שמחות והנגשה לבעלי מוגבלויות.³⁷

6. מרכז תורני לזכר נפגעי הטרור, בית חג"י

ביישוב בית חג"י, שגם שמו מנציח נרצחים בפעולות טרור, הוקם מרכז תורני ביוזמת המשפחות והתושבים לזכרם של ארבעה הרוגים בפיגוע ירי (ראו נספח 2 ג-3). הפיגוע אירע אור לכ"ב באלול תש"ע (31 באוגוסט 2010). בני הזוג יצחק וטליה אימס נסעו במכונית מקריית ארבע לבית חג"י, ועימם שני טרמפיסטים, כוכבה אבן חיים ואבישי שינדלר. מחבלים ירו על המכונית, וכל ארבעת נוסעיה נהרגו.

כוכבה אבן חיים נולדה בח' באדר ב' תשל"ג (12 במרץ 1973). לאחר נישואיה התגוררה בבית חג"י ועבדה בגן ילדים במועצה המקומית אפרת. נרצחה בשנה ה'38 לחייה. הובאה למנוחת עולמים בבית העלמין באשדוד. הניחה אחריה בעל ובת, הורים, שתי אחיות ואח. טליה (נטליה) אימס נולדה בכ"ו בחשוון תשכ"ו (21 בנובמבר 1965) בברית המועצות. בעלה יצחק (ודים) אימס נולד בי"ח בכסלו תשכ"ד (4 בדצמבר 1963) בברית המועצות. באמצע שנת תשנ"א (1991) עלו בני הזוג עם בנם דניאל ובתם רות והתיישבו בגוש עציון. כאן נולדו להם עוד ארבעה ילדים. בשנת תשנ"ז (1997) עברה המשפחה לגור בבית חג"י.

34. לזכרה הוקם מעון, ולזכרו ספרייה. לזכר שניהם – תלמוד תורה. ראו להלן, סעיף ד: מוסדות חינוכיים וספריות, תת-סעיף 3-2, 6.

35. "מיכי היה מעמודי התווך של היישוב ושל הר חברון. הוא היה מחלוצי היישוב. הוא היה אדם צנוע וישר, איש עשירה בכל רמ"מ איברי. מיכי ניהל את הישיבה הגבוהה בעתניאל במשך שנים, וניהל את החברה לפיתוח של הר חברון תוך הגעה להישגים מדהימים. הוא היה איש אמונה ורוח, ובכל רגע פנוי הוא עסק בלימוד תורה. הוא היה איש נעים הליכות, ואב מסור למשפחתו. חסרונו ליישוב יהיה גדול" ("מיכאל מרק ז"ל", **גלעד לזכרם**, אתר מועצת הר חברון: <https://hrhevron.gal-ed.co.il/Web/He/WarsVictims/Page/Default.aspx?ID=42397>).

36. לזכרו הוקם מקווה טהרה. ראו להלן, תת-סעיף 11.

37. ריאיון עם א' מרק, אוגוסט 2020.

טליה הייתה בת 44 במותה, ויצחק היה בן 46 במותו. בני הזוג הובאו למנוחת עולמים בבית העלמין בהר הזיתים בירושלים. הניחו אחריהם שישה ילדים ונכד.

אבישי יצחק שינדלר נולד בי"ד בסיוון תשמ"ו (21 ביוני 1986) וגדל בפתח תקווה ובאלעד. הוא למד בישיבת שבי חברון שבחברון ובמכללת ליפשיץ בירושלים, וכשנשא לאישה את מוריה קבעו בני הזוג את ביתם בבית חג"י. בן 24 היה במותו. הניח אחריו אישה, הורים ואחים.

ארבעת הנרצחים הונצחו בערבי זיכרון ולימוד, בצעדת 'צועדים לזכר' לזכר אבישי שינדלר, בעלייה להר הבית לזכר הזוג אימס ועוד, אך המרכז התורני הוא הנצחתם הראשונה במרחב. במתחם החדש הוקם גם כולל לדיינות 'אור יוסף' לזכר יוסי שוק.

7. מקווה טהרה לזכרו של הרב דן מרצבך, עשהאל

מקווה הטהרה הראשון ביישוב עשהאל הוקם לזכרו של הרב דן מרצבך.³⁸ במקום יוצב שלט הנצחה.

8. מקווה טהרה בישיבת עתניאל לזכרו של מיכאל (מיכי) מרק

לזכרו של מיכי מרק הוקם מקווה טהרה בישיבת עתניאל. נושא הטהרה והנקיות היו קרובים לליבו ושימשו חלק מהנהגותיו.³⁹ במקום הוצב שלט הנצחה. מיכי מרק מונצח גם בדרכים אחרות.⁴⁰ אזכרה נערכת בכל שנה במקום הפיגוע, ומשתתפים בה בני המשפחה וחברים קרובים מעטים, ולאחר מכן נערכת צעדה, ריצה ורכיבה על אופניים בחזרה לעתניאל (כשישה ק"מ). בתו אורית, יזמת חברתית, ייסדה את עמותת אור מיכאל,⁴¹ עמותה התנדבותית הפועלת בבתי חולים ברחבי הארץ. נוסף על כך נערכים שיעורי קבלה לעילוי נשמתו ברחבי הארץ. לדברי אורית, המשפחה אינה מנציחה את האב באנדרטה במקום הפיגוע בשל החשש הצפוי שהמקום יושחת וייהרס, כפי שקרה במקרים אחרים. בימים אלו ממש מתגבשת יוזמה מטעם חברה לפיתוח הר חברון להנצחתו של מיכי במבנה חדש במיתרים שייקרא על שמו כדי להוקיר את עשייתו הרבה להתפתחות ההר.

38. לזכרו הוקם מעין. ראו לעיל, סעיף א: אתרי טבע ונוף, תתסעיף 5.

39. "שיח ניגון וזיכרון" – חנוכת המקווה לזכר אהובנו מיכי מרק הי"ד | חלק א': <https://www.youtube.com/watch?v=8I9dLUxAJvQ>

40. ראו לעיל, בתתסעיף 8, על בית הכנסת המתוכנן לקום לזכרו.

41. עמותת אור מיכאל: <https://or-michael.co.il>

9. אולם שמחות 'קול רינה' לזכר רינה דידובסקי, בית חג"י

רינה נולדה בירושלים בח' בתשרי תשכ"ב (18 בספטמבר 1961), והייתה ממייסדי בית חג"י. 17 שנה שימשה מחנכת בבית הספר הממלכתי דתי חברון בקריית ארבע, והייתה פעילה בוועד המורים של בית הספר ובוועדת החינוך של בית חג"י. תרמה רבות לפעוטונים, לגנים ולסניף בני עקיבא ביישוב.

בבוקר יום שישי, י"א בכסלו תשס"א (8 בדצמבר 2000), עשתה רינה את דרכה לעבודתה בבית הספר בהסעה מאורגנת למורות. בדרך נורתה אש לעבר הרכב, ורינה נרצחה במקום. נהג ההסעה נפצע גם הוא, ונפטר מפצעיו כעבור כמה שעות. רינה, בת 39 במותה, הניחה אחריה בעל ושישה ילדים, אם, אחים ואחות. היא הובאה למנוחת עולמים בבית העלמין בגבעת שאול בירושלים.

בבית חג"י נחנך בחג הסוכות תשס"ב אולם שמחות 'קול רינה' על שמה, שנבנה ביוזמת המשפחה ובני היישוב. בטקס קביעת המזוזה אמרה אחותה ציפי דברים לזכרה⁴² (ראו נספח 2 ג-5).

ד. הנצחה במרחב היישובי: מוסדות חינוכיים וספריות

1. גן כנרת: לזכר כנרת מנדל, כרמל

גן כנרת הוא גן חובה בכרמל, ושמו נקבע על פי בחירת המועצה. אימה של כנרת, רבקה, משתדלת לדבר בתחילת השנה עם ילדי הגן ולספר על כנרת.

2. מעון שקד: לזכר שקד אברהם, נגהות

המעון בנגהות נקרא מעון שקד על שמה של התינוקת שקד אברהם.⁴³ במקום הוצב שלט זיכרון.

3. תלמוד תורה לזכר שקד אברהם ואיל יברבוים, נגהות

את תלמוד התורה יזמו והקימו תושבי היישוב נגהות. המוסד מתחבר לדמותו של איל, אוהב תורה, שגם ילדים היו "אחת האהבות הגדולות שלו".⁴⁴ תלמוד התורה מעניק לילדים ספרים, ועל כל ספר יש הקדשה מנציחה. למשפחות חלק גדול בתרומה למפעל זה.

42. "רינה לפי המילון: שירה, זמרה, שמחה, גילה, דיצה וכו'. רינה אחותנו הצעירה עשתה כל ימי חייה הכול בחינוך, באהבה ובשמחה".

43. על נסיבות האירוע ראו לעיל בסעיף ב: אנדרטות ואבני זיכרון, תת-סעיף 7.

44. "סדר זכרונות – סרט זיכרון לאיל יברבוים, בהפקת אולפני אתרוג": <https://www.youtube.com/watch?v=1pBvIxoI7hY>

4. ספרייה לזכר נפגעי הטרור, אדורה

בבוקר שבת, ט"ו באייר תשס"ב (27 באפריל 2002), חדרה לאדורה חוליית מחבלים מחופשים לחיילי צה"ל וחגורים בצידוד קרבי. הם פרצו לכמה בתי מגורים וירו במי שנקרה בדרכם. כוחות חילוץ הגיעו למקום רק כעבור כארבעים דקות. בפיגוע נפצעו שבעה, וארבעה מהם נרצחו: אריק בקר, יקטרינה גרינברג, יעקב כץ ודניאל שפי (ראו לעיל).⁴⁵ ביוזמת המועצה נבנתה באדורה ספרייה ובה חדר זיכרון הכולל את תמונות ההרוגים ושמותיהם (ראו נספח 2 ד-1). גם בבית הכנסת ביישוב יש קיר הנצחה לזכרם, ולזכרו של אריק בקר אף נתרם לבית הכנסת ספר תורה.

5. ספרייה לזכר דפנה מאיר, עתניאל

הספרייה החדשה בעתניאל נבנתה ביוזמת המשפחה ובתרומתה וגם בתרומות נוספות. הודגשה התאמת אופי המקום לדמותה של דפנה, שאהבה לקרוא ספרים; 'תולעת ספרים' כינוה. היא הייתה קונה ספר, קוראת אותו ותורמת אותו לספרייה.⁴⁶ דפנה נבחרה לשמש קוראת משפיעה לצורך חוות דעת מטעם הוצאת ידיעות אחרונות, ובספרייה יש הרבה מספרים. בספרייה לא הוצב שלט הנצחה, אך רבים מהספרים נתרמו לזכרה של דפנה ונושאים מדבקה המנציחה אותה.

6. ספרייה לזכר איל ירבובים, נגהות

קריאת הספרייה על שמו של איל הייתה ביוזמת המועצה. אין שלט הנצחה במקום, ואין בה קישור מיוחד דווקא לדמותו.⁴⁷

7. ספרייה בכפר הנוער בבית חג'י לזכר אבי סבג

אבי סבג נולד בחיפה בג' בכסלו תשל"ח (12 בנובמבר 1977), ילד שביעי להוריו. אחר שירותו הצבאי עבד במגוון עבודות, ובסוף שנת 2001 נישא לדפנה, ובני הזוג התגוררו בעתניאל. באור לי"ב בניסן תשס"ב (24 במרץ 2002) חזר אבי מסדנת פרויקט חונכות בירושלים, ומדרום לבית חג'י נורה ונרצח במארב מחבלים. בן 24 היה במותו. הניח אחריו אישה, הורים, שש אחיות ושני אחים. הובא למנוחות בבית העלמין גבעת שאול שבירושלים. ישיבת עתניאל ובני המשפחה הפיקו ספר זיכרון לאבי, 'אשרי האיש', וכן נחנכה ספרייה על שמו במוסד לילדים בבית חג'י. אבי הונצח בעוד דרכים: במשך שנה הועברו שיעורי גמרא לזכרו בכל שבת, ושיעור תורה אחת לשבועיים. כמו כן הוקמו חדר עיון וספרייה על

45. עוד על הנרצחים ועל נסיבות האירוע ראו לעיל בסעיף ב: אנדרטות ואבני זיכרון, תת-סעיף 3.

46. ריאיון עם נ' מאיר, אוגוסט 2020.

47. במהלך שיחתי עם הספרנית יפעת אריאל התעורר בה הרצון לוודא שהספרייה תמצא דרך להנצחתו.

שמו במנהלת פר"ח של האוניברסיטה העברית, ונבנה אוהל קפה לחיילים המשרתים באלון מורה. כמו כן ספר תורה לזכרו נתרם לשיבת ההסדר בעתניאל.

ה. הנצחה במרחב היישובי: פארקים וגני משחקים

1. גן משחקים לזכר אביחי לוי, בית חג"י

אביחי לוי נולד בפתח תקווה בי"ז בכסלו תשמ"ט (26 בנובמבר 1988), בן בכור להוריו. התגורר עם משפחתו בבית חג"י. ביום שישי, י"ז בסיוון תשס"ה (24 ביוני 2005), ירו מחבלים על כמה צעירים שהמתינו לטרמפ ליד בית חג"י. אביחי, שהיה בדרכו לבלות את השבת עם חניכיו בסניף בני עקיבא בבאר שבע, נרצח במקום. בן 16 שנים וחצי היה במוות. הניח אחריו הורים, שני אחים ושתי אחיות. הוא הובא למנוחות בבית העלמין בהר הזיתים שבירושלים. ביישוב בית חג"י נחנך לזכרו 'גן אביחי'.⁴⁸ בכניסה לגן המשחקים נקבע שלט הנצחה, וכן הוצבה אבן שעליה חקוק "אם אשכחך", מילים הנושאות משמעות כפולה, גם בהקשר של חורבן ירושלים וגם בהקשר הפרטי של זיכרון לאביחי (ראו נספח 2 ה-1).

2. גן משחקים 'קדושי עתניאל' לזכרם של הרוגי עתניאל ולזכרה של דניאלי זונפלד

כבר בימי השבעה על מיכי מרק נרקם קשר מיוחד בין בני היישוב למשפחת זונפלד מרעננה, אשר חוותה אבדן קשה עם פטירתה בדמי ימיה של בתם דניאלי בתאונת דרכים. ידיד המשפחה, שר החינוך דאז נפתלי בנט, יזם את הקשר, ובעקבותיו נולד מיזם גן קדושי עתניאל. הגן לזכרה של דניאלי הוא גן משחקים שהוקם בשכונה חדשה בעתניאל שהתאכלסה לפני כשנתיים בעשרים משפחות. הגן, העומד לרשות הילדים והוריהם, משמש נקודת התחדשות וסמל לכוח החיים הממשיך ומפכה. למרבה הסמליות מתגוררים בשכונת לגן שני ילדיו הנשואים של מיכי מרק⁴⁹ (ראו נספח 2 ה-2).

48. "אביחי לוי ז"ל", **גלעד לזכרם**, אתר מועצת הר חברון: <https://hrhevron.gal-ed.co.il/Web/He/TerrorVictims/Default.aspx?ID=40622>.

49. "שר החינוך נפתלי בנט חנך גן משחקים בשכונה החדשה ביישוב עתניאל", **אתר קרן דניאלי**, בתשרי תשע"ז: <https://kerendanielle.org/%D7%A9%D7%A8-%D7%94%D7%97%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A0%D7%A4%D7%AA%D7%9C%D7%99-%D7%91%D7%A0%D7%98-%D7%97%D7%A0%D7%9A-%D7%92%D7%9F-%D7%9E%D7%A9%D7%97%D7%A7%D7%99%D7%9D-%D7%91%D7%A9%D7%9B%D7%95%D7%A0>.

1. שיום: שמות יישובים, שכונות, יסודות נפיים⁵⁰

1. בית חג'י

שם היישוב בית חג'י מנציח את שמם של שלושה חברי הגרעין המייסד של מקימי היישוב, תלמידי ישיבת ההסדר ניר בקריית ארבע, חנן קרוטהמר, גרשון קליין ויעקב צימרמן, שנרצחו בבית הדסה שבחברון בפיגוע טרור בשנת תש"ם (1980). ראשי התיבות חג'י מתקשרים גם לנביא חגי, מה שהקל על אישור שם המקום בוועדת השמות, המסתייגת מהענקת שמות חללים.⁵¹

2. שכונת איל לזכר איל ירבובים, נגוהות⁵²

על איל ירבובים ועל נסיבות הפיגוע בנגוהות ראו לעיל, סעיף ג: הנצחה במרחב היישובי: בתי כנסת ומוסדות דתיים, תת-סעיף 7 (ראו נספח 2 ו-1).

3. שכונת 'נחלת עמי' לזכר הרב עמי עולמי, עתניאל⁵³

על הרב עמי עולמי ועל נסיבות הפיגוע שבו נרצח ראו לעיל, סעיף ב: אנדרטות ואבני זיכרון, תת-סעיף 1.

4. 'מצפה יאיר', להנצחתו של יאיר הר סיני

יאיר הר סיני נולד במושב כפר ידידיה שבעמק חפר בכ"א באדר תש"י (10 במרץ 1950). הוא היה בשירותו הצבאי לוחם ביחידת שקד, ולאחר השירות החל להתקרב לדת ולמצוות. התגורר תחילה בירושלים, לאחר מכן בבית אל, ומשנת 1986 קבעה משפחתו את ביתה ביישוב סוסיא. יאיר היה רועה צאן במשך עשרים שנה, התחקה אחר העבר ומאס בקדמה: הוא גר בבית אבן, שתה מבאר, הפיק חשמל משבשבות ולבש בגדים שהאמין כי כמותם לבשו אבותיו.

ביום שני, י"א בתמוז תשס"א (2 ביולי 2001), יצא יאיר לרעות את עדר הכבשים שלו, ונעלם. למחרת בבוקר נמצאה גופתו במרחק של קילומטר מביתו. ככל הנראה שני מחבלים התגנבו אליו שעה שרעה את הצאן ורצחו אותו בירי מאחור בראשו ובחזהו. יאיר

50. לא נדרשנו במאמר זה לגבעת רחבעם, שכן הוקמה לזכרו של רחבעם זאבי גנדי, שרצחוהו בני עוולה, אך לא היה תושב האזור.

51. פלג, תשס"ח, עמ' 128-131.

52. שם, עמ' 156-157.

53. שם, עמ' 173.

היה בן 51 במוותו. הניח אחריו אישה, דליה, ותשעה ילדים. הובא למנוחת עולמים בבית העלמין בסוסיא.

יאיר נרצח בתקופה שרבו בה הפיגועים, והמצב הביטחוני והמורל של תושבי הר חברון היה קשה. לפיכך החליטה המועצה להקים סמוך לסוסיא את היישוב מצפה יאיר, כדי להפגין נוכחות באזור ולהקנות תחושת ביטחון ושליטה. היוזמה הייתה של המועצה ללא מעורבות המשפחה, וגם בחירת שם היישוב לא הייתה של המשפחה ולא נעשתה על דעתה. במקום אין שלט הנצחה או סימן אחר המבטא את החיבור של המקום לדמותו המיוחדת של יאיר. מבחינת המשפחה ההנצחה באה לידי ביטוי בהקמת חוות הר סיני,⁵⁴ הפועלת בדרכים משלה להמשך דרכו.⁵⁵

5. שילוט בכניסה לשכונה לזכר מיכי מרק

בכניסה לשכונה שבה התגורר מיכאל מרק הוצב שלט הנצחה לזכרו. בשלב זה הוא ארעי, אך יש תכנון להציב במקום שלט קבוע (ראו נספח 2 ו-1).

סיכום

סוכני ההנצחה והזיכרון בתרבות הזיכרון הישראלית הם מוסדות היישוב והמדינה, רשויות מקומיות ואזרחיות, עמותות וארגונים, חברים ובני משפחה יחידים או מאורגנים בקבוצות, ורבים מהם הם מנציחים ספונטניים. עד למלחמת העצמאות, בתקופת התגבשותה של החברה הלאומית, בדרך כלל ארגונים ראו עצמם ממונים על עיצוב הזיכרון הקיבוצי.⁵⁶ לאחר הקמת המדינה השתנה המצב: לרבים מהנופלים במלחמה היו בני משפחה וחברים שחשו להנציחם, ופעולות ההנצחה הספונטניות ועבודת ההנצחה הממוסדת שולבו אלה באלה. גדל משקלם של גורמים הקשורים לנופלים, קבוצות וולונטריות וקהילות מקומיות, וכיום הם המעצבים חלק ניכר מנופי הזיכרון האנדרטאיים.

בשנים האחרונות גם אם לא נעלמו מהזירה סוכני ההנצחה הממלכתיים, מוקמות עוד ועוד אנדרטאות 'פרטיות'. החברה הישראלית נעשתה אינדיווידואליסטית; הנצחת

54. ריאיון עם ד' הר סיני, אוגוסט 2020.

55. על חוות הר סיני ראו "סיפור של מקום": <https://har-sinai.co.il/about>.

56. שמיר, תשנ"ז, "קולות הזיכרון", עמ' 13.

הנופלים אינה מדגישה בהכרח את גבורתם ואת הקורבן למען הכלל אלא את הסיפור האישי של הנופל ואת תוכניותיו לעתיד שנגדעו באיבן.⁵⁷

על רקע זה עולות השאלות מי יוזם את ההנצחה, מהם סוג הקשר ורמת הקרבה שלו למונצח, מהם המשאבים הנדרשים להנצחה ומי קובע את סוג ההנצחה. בהקשר של מאמר זה אין ספק שלמועצה היה תפקיד נכבד בהנצחת הקורבנות. ראיינתי שניים מראשי המועצה של הר חברון. לדברי צביקי בר חי, ראש המועצה בשנים 1999-2013, לא הייתה למועצה מדיניות הנצחה רשמית, ואין 'תורה כתובה' בנדון, לא נערכו ישיבות ודיונים בנוגע להחלטה מסודרת מהי מדיניות המועצה לגבי ההנצחה, וכל משפחה או יישוב שנזקק להנצחה נידונו בפני עצמם.

לדוגמה, בשנת 2002 התמודדה אדורה עם פיגוע קשה, והיישוב המוכה עמד על סף פירוק; משפחות עזבו, והאווירה הייתה קשה. לפיכך קיבלה עליה המועצה להיות בקשר עם המשפחות ולפעול להנצחה ראויה ומכובדת. נוסף על פעולתה להביא למקום משפחות חדשות ולחזק את התושבים היא השקיעה כסף רב בבניית ספרייה נאה שבה פינת הנצחה לנרצחים, וכן הוקמו אנדרטה במרכז היישוב ופינת זיכרון במועדון.⁵⁸ ראש המועצה שבא אחריו, יוחאי דמרי, החל את תפקידו בשנת 2014 ומשמש בו עד היום, 2023. דמרי ממשיך את מסורת קודמו בכל הקשור לסיוע המועצה. גולת הכותרת בהנצחה ברמת המועצה היא אתר 'גלעד לזכרם' המסתעף מאתר המועצה, ובו רשימת הנרצחים, פרטים על אודותיהם ומדור של 'נרצחי החודש'. החללים מחולקים לתושבי המועצה ולחללים שנפלו בתחומה. בהנצחה בדרך זו הלכו גם מוסדות חינוכיים, כגון ישיבת סוסיא ואולפנת הר חברון, שהתמקדו בהנצחת החללים הספציפיים בשימת דגש על סיפורם ועל סיפור הירצחם.⁵⁹

אשר להנצחה במרחב, במקרים מסוימים ההנצחה מסוג זה צמחה מבחוץ. הפיגועים הקשים והסיפורים שמאחוריהם עוררו הד רב בציבור. יש משפחות שכולות שזכו לפניות רבות מבחוץ שהעלו על נס את האתגר לקדם מיזם הנצחה, לעיתים ללא כל קשר אישי והיכרות מוקדמת עם המשפחה השכולה,⁶⁰ ויש משפחות שכולות שהן עצמן יזמו קשרים והשגת תקציבים ומשאבים, כמו משפחת מנדל, שיזמה ודחפה רבות להנצחת בתה בהכנסת ספר תורה, וזכתה ונתרמה בהקמת בית כנסת⁶¹ ובבניית מצפור בכרמל. יש

57. וכן כפי שכתבה רעיה הרניק, ששכלה את בנה גוני בקרב על הבופור במלחמת לבנון הראשונה: "אני מצמצמת את גבולותיי / פעם הייתי ארץ ישראל / הייתי מדינת ישראל / היום אני ירושלים / עוד מעט / הר הרצל / עוד מעט אתה" (הרניק, 1983, עמ' 5).

58. לזכרם הוקמה אנדרטה. ראו לעיל, סעיף ב: אנדרטאות ואבני זיכרון, תת-סעיף 3.

59. ריאיון עם צ' בר חי, אוגוסט 2020; ריאיון עם י' דמרי, אוגוסט 2020.

60. כמו משפחתה של דפנה מאיר. ראו לעיל בסעיף א: אתרי טבע ונוף, תת-סעיף 2.

61. ראו לעיל בסעיף ג: בתי כנסת ומוסדות דתיים, תת-סעיף 5.

משפחות הממשיכות את הקשר עם המפעל הראשוני ופועלות לטפחו ולתחזקו, אך לא כל הנצחה משקפת את רצון משפחת נפגע הטרור, ולעיתים, כמו במקרה של משפחת הר סיני, ההנצחה הקיימת היא למורת רוחם, והם אינם חשים חיבור מיוחד למקום בנקודה זו. אשר לזהות המונצחים במרחב, המגוון גדול. בצד המקרה הטבעי והשכיח של הנצחת הנפגעים מאנשי הסביבה הקרובה ביישוביהם ובסביבה, יש גם נפגעי טרור מתושבי הר חברון שהנצחת שמם אינה קשורה למקום הפיגוע ואף אינם מונצחים כלל בהר חברון, שהיה ביתם, ויש גם נפגעי טרור שלא היו תושבי ההר אך זכו להנצחת שמם בהר חברון ואף במקום הפיגוע עצמו.⁶²

אשר לאופי ההנצחה, המועצה מסייעת למעוניינים בהנצחה במרחב, אך שני ראשי המועצה הביעו הסתייגות מאנדרטאות ומאבני זיכרון בשטח, המשרות דכדוך. לתפיסתם הנצחה המבליטה את החיים היא העיקר. ואכן, בולט מיעוטן של אנדרטאות במובן הפשוט של המושג. סיבה אחת למיעוטן היא שאנדרטה המוקמת במקום פיגוע ירי בדרכים קשה לשמירה ולתחזוקה, ולרוע המזל השחתתה צפויה. רבות הן אבני הזיכרון בשטח שהוצבו במהלך השנים ולא שרדו. למיטב בדיקתי, שתיים שרדו מחמש. עוד סיבה היא שנסיעה בכביש שלאורכו ניצבות כמה אנדרטאות יש בה כדי לגרום לתחושת לחץ, והיא ודאי איננה תורמת לחיזוק הביטחון של הנוסעים. לכן בצד הכביש המוליך מקריית ארבע לבית חגי, שלאורכו נהרגו לא מעט אנשים, מוצבת רק אנדרטה אחת (לזכרו של יוסי שוק).

מנגד יש במועצה ריבוי של אתרי טבע ונוף, ומגמה זו מעוגנת בתפיסה עקרונית. לדברי בר חי,⁶³ התפיסה שהנחתה אותו בנוגע להנצחת נפגעי טרור היא שבתקופה זו של ריבוי פיגועים וירידה במורל יש לחזק משפחות, תושבים ויישובים שנפגעו. ההנצחה בבנייה ובטיפוח החיים היא ביטוי לחיזוק זה: כך באו לעולם יישובים חדשים, בתי כנסת, ספריות, שמות רחובות, אתרי נוף ועוד. אנדרטאות לדעתו יוצרות אווירה של חלישות.

שפע סוגי ההנצחה הקשורים לחיים, להמשכיות ולניצחון על הייאוש בולט אפוא בשטח. בנסיבות אלו בולטת שאלת ההתאמה למונצחים, ובנקודה זו ראוי לציין כי האופי הדתי של מרבית היישובים והמוסדות התורניים הקיימים במועצה מכתוב הנצחה בעלת זיקה דתית וחינוכית ברורה: בתי כנסת, מוסדות דת, ספרי תורה וכדומה. מעבר להקשר הכללי הזה, במקרים רבים ניתנה תשומת לב מיוחדת להתאמה בין דמותו של הנרצח המונצח לבין ההנצחה. זה בלט בהקשר של מוסדות חינוך, ספריות וכדומה. הנצחות מסוג זה מאפיינות בדרך כלל את היישובים הדתיים שבמועצה, ואף שבמיעוט היישובים החילוניים, ששניים מהם חוו פיגועים, קשה לערוך מחקר משווה, כי ברור שביישובים הדתיים האופי הרוחני של ההנצחה כיוון להבלטת מוסדות דת ואתרים נושאי משמעות דתית.

62. כמו בני משפחת דיקשטיין הי"ד.

63. ריאיון עם צ' בר חי, אוגוסט 2020.

במהלך המחקר ראיינתי כמה מבני משפחות נפגעי הטרור, שוחחנו על דרכי ההנצחה שבחרו כדי להנציח את יקיריהם, שמעתי את סיפורם האישי וזכיתי לכמה רגעים להיות חלק ממנו. לעיתים נעניתי בשמחה ולעיתים בסירוב לשתף פעולה ובחוסר מענה, ואת הנתונים אספתי ממקורות אחרים. עם הזמן גיליתי שהנושא מרתק ורחב יותר משיערת: נוספו לי פרטי מידע חדשים שלא הכרתי הן בהכרת מקרים לא ידועים⁶⁴ הן במהלכי ההנצחה שהתחדשו בזמן עבודתי.

כאשר בחנתי את דרכי ההנצחה במרחב הר חברון זיהיתי קשר ישיר בין אופי התושבים, גודל המועצה, השקפת העולם והמשאבים הקיימים לבין דרכי ההנצחה. לשאלה כיצד כדאי וראוי להנציח ומהי הדרך שבה בוחרים בסופו של דבר להנציח אין תשובה אחת. אך חרף היוצאים מן הכלל המגמה במקרה של תושבי הר חברון ברורה: חשוב להשאיר את ההנצחה במרחב היישובי ולא בצידי הכבישים שבהם היו הפיגועים. נוסף על הקושי הגדול שבתחזוקה ובשימור של אבני הזיכרון והאנדרטאות בגלל המפגעים, יש בכך – לדעתי כתושבת הסביבה – השקפת עולם חזקה ואופטימית כי ההנצחה הראויה נעשית בתוך הבית פנימה, במקומות הציבוריים שבהם נפגשים יום יום ומהם שואבים כוחות להמשיך הלאה. כך יוצר המרחב תחושת התרוממות רוח וחיבור למקום בפרט ולארץ ישראל בכלל.

רשימת קיצורים ומקורות

- אבן, תשע"ז נ' אבן, **אזרחים חללים, השינוי בהתייחסות לחללי פעולות איבה לאורך שנות המדינה – מהלכים בדרך להכרה בהם ולהנצחתם**, ירושלים תשע"ז.
- ארליך, תשע"ז י' ארליך, **מה יקרה אם אמות מחר בבוקר: סיפור חייה של דפנה מאיר**, ראשון לציון תשע"ז.
- בר און, תשס"ב מ' בר און, "לזכור ולהזכיר", בתוך: מ' מייזל וא' שמיר (עורכים), **דפוס של הנצחה**, תל אביב תשס"ב, עמ' 49-11.
- הרניק, 1983 ר' הרניק, **שירים לגוני**, תל אביב 1983.

64. מצאתי כי יש שני נפגעי טרור שסיפוריהם לא היו ידועים לי: מרגלית רות שוחט, בת 48 בהירצחה, ורפאל יאירי, בן 36 בהירצחו. שניהם נרצחו בהר בשנת 1994, והם אינם נזכרים כלל ברשימת נפגעי הטרור בגלעד לזכרם שבאתר המועצה. למרבה הפלא, הם דווקא זכו בזמנו להנצחה במרחב, אך המקום הושחת, וכיום אין להם הנצחה בשום מקום.

- לוינגר, תשס"ו
א' לוינגר, "אנדרטות ומשמעותן", בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה: זיכרון והנצחה בישראל, אריאל 171-172** (תשס"ו), עמ' 141-143.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת, תשע"ז
מרכז המחקר והמידע של הכנסת, **ישראל וחללי פעולות האיבה בשנים 1947-2017**, כז באייר תשע"ז (23.5.2017).
- עזריהו, תשס"ו
מ' עזריהו, "מבוא", בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה: זיכרון והנצחה בישראל, אריאל 171-172** (תשס"ו), עמ' 7-9.
- פלג, תשס"ח
צ' פלג, **דרומא: שורשים, התיישבות ומסלולי טיול בהר חברון**, הר חברון תשס"ח.
- שמיר, תשנ"ז
א' שמיר, "קולות הזיכרון", **הנצחה וזיכרון**, תל אביב תשנ"ז.
- שמיר, תשנ"ח
א' שמיר, **הנצחה וזיכרון: דרכה של החברה הישראלית בעיצוב נופי הזיכרון**, תל אביב תשנ"ח.
- שמיר, תשס"ב
א' שמיר, "סוכני ההנצחה בתרבות הזיכרון הישראלית", בתוך: מ' מייזל וא' שמיר (עורכים), **דפוס של הנצחה**, תל אביב תשס"ב, עמ' 77-78.
- שמיר, תשס"ו
א' שמיר, "אנדרטאות בישראל דברי מבוא", בתוך: א' שילר וג' ברקאי (עורכים), **ובדמם הבוקר יעלה: זיכרון והנצחה בישראל, אריאל 171-172** (תשס"ו), עמ' 134-139.
- תידור-באומל, תשנ"ה
י' תידור-באומל, "לזיכרון עולם: הנצחת השואה בידי הפרט והקהילה במדינת ישראל", **עינים בתקומת ישראל 5** (תשנ"ה), עמ' 364-387.

נספח 1: סיכום אירועי טרור במרחב הר חברון בשנים 1994-2020

בטבלה שלהלן 43 נפגעי טרור שנהרגו במרחב ההר. מחקר זה עוסק ב־26 נפגעי טרור שהיו גם תושבי ההר ולהם הנצחה במרחב ההר.⁶⁵

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
מרגלית רות שוחט ורפאל יאירי, חברון	1994	בין בית חג'י לקריית ארבע	אנדרטה במקום הפיגוע	המועצה האזורית	אבן גדולה ועליה מצוינים בשלט מתכת שמות הנרצחים ותאריך הפיגוע
הרב עמירם (עמי) עולמי, עתניאל	1994	כביש עתניאל-קריית ארבע	שכונת 'נחלת עמי' בעתניאל; אבן זיכרון במקום הפיגוע	חברי היישוב המועצה האזורית	אבן גדולה ועליה מצוין בשלט מתכת שמו של הנרצח ותאריך הפיגוע
דב דריבן, מעון	1998	אזור חוות מעון	אין בהר, אך בקריית ארבע יש הנצחה לזכרו		
אליהו בן עמי, עתניאל	2000	כביש עתניאל-קריית ארבע	בית הכנסת הספרדי 'היכל אליהו'; פרוכת בארון הקודש	חברי היישוב, המשפחה	
רינה דידובסקי, בית חג'י	2000	כביש בית חג'י-קריית ארבע	אולם שמחות 'קול רינה'	חברי היישוב ובני המשפחה	קיר מחוץ לאולם ועליו כיתוב של שם הנרצחת ופסוק. באולם יש שלט במסגרת זכוכית ובו תמונתה, שמה ורקע קצר עליה ותאריך הפיגוע
יאיר הר סיני, סוסיא	2001	אדמות סוסיא	היישוב מצפה יאיר	המועצה האזורית	

65. השמות המודגשים באות בולטת הם שמות של נפגעי טרור שאינם תושבי ההר אך נפגעו בהר או של נפגעים תושבי ההר שאין להם הנצחה בהר, ואליהם לא נדרשתי בעבודתי.

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
אבי חזן, אדורה	2002	בית ישראל, ירושלים	יש פינת זיכרון (אנדרטה) לזכרו ובה גם שמות הנרצחים בפיגוע באדורה	המועצה האזורית, חברי היישוב והמשפחות	אבנים גדולות שעליהן חקוקים שמות הנרצחים ומוצג של להבה גדולה מוארת תמידית העומד בין האבנים
הרב אבי סבג, עתניאל	2002	כביש עתניאל-קריית ארבע	ספרייה על שמו בכפר הילדים בית חג"י; ספר תורה על שמו לשיבת ההסדר עתניאל	המשפחה והנהלת המקום המשפחה והישיבה	
אריק בקר, אדורה	2002	אדורה	אנדרטה; ספרייה ובה גם פינת הנצחה. קיר זיכרון בבית הכנסת	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחות	פינת הנצחה שבה תלויים בחלל החדר תמונות הנרצחים, שמותיהם, רקע ביוגרפי עליהם ותאריך הרצח
קטיה גרינברג, אדורה	2002	אדורה	אנדרטה; ספרייה ובה גם פינת הנצחה וקיר זיכרון בבית הכנסת	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחות	פינת הנצחה שבה תלויים בחלל החדר תמונות הנרצחים, שמותיהם, רקע ביוגרפי עליהם ותאריך הרצח
יעקב כץ אדורה	2002	אדורה	אנדרטה; ספרייה ובה גם פינת הנצחה. קיר זיכרון בבית הכנסת	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחות	פינת הנצחה שבה תלויים בחלל החדר תמונות הנרצחים, שמותיהם, רקע ביוגרפי עליהם ותאריך הרצח
דניאל בת אל שפי, אדורה	2002	אדורה	אנדרטה; ספרייה ובה גם פינת הנצחה. קיר זיכרון בבית הכנסת	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחות	פינת הנצחה שבה תלויים בחלל החדר תמונות הנרצחים, שמותיהם, רקע ביוגרפי עליהם ותאריך הרצח
נעם אפטר, שילה	2002	ישיבת עתניאל	קיר זיכרון בכניסה לישיבה	הישיבה, המשפחה	
יהודה במברגר, קרני שומרון	2002	ישיבת עתניאל	קיר זיכרון בכניסה לישיבה	הישיבה, המשפחה	

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יוזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
צבי דב זימן, רעות	2002	ישיבת עתניאל	קיר זיכרון בכניסה לישיבה	הישיבה, המשפחה	
גבריאל חוטר, אלוני הבשן	2002	ישיבת עתניאל	קיר זיכרון בכניסה לישיבה	הישיבה, המשפחה	
חני דיקשטיין, פסגות	2002	כביש 60, קריית ארבע-כרמל	אנדרטה במקום הפיגוע		
יעקב יוסף, דיקשטיין, פסגות	2002	כביש 60, קריית ארבע-כרמל	אנדרטה במקום הפיגוע		
שובאל ציון, דיקשטיין, פסגות	2002	כביש 60, קריית ארבע-כרמל	אנדרטה במקום הפיגוע		
אלעזר שמאי ליבוביץ, חברון	2002	כביש 60, קריית ארבע-כרמל	אנדרטה במקום הפיגוע		
יהודה בן יוסף, מעלה אדומים	2003	גבעת זיף	אנדרטה לזכרו במקום	המועצה האזורית, המשפחה וחברים	
יואב דורון ירושלים	2003	גבעת זיף	אנדרטה לזכרו במקום, וכן ארון קודש ופרוכת הוקדשו לזכרו ביישוב מעלה חבר, הסמוך למקום הפיגוע, וכן הוכנס ספר תורה על שמו לבית כנסת במצפה אשתמוע	המועצה האזורית, המשפחה וחברים	

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יוזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
שקד אברהם, נגהות	2003	נגהות	מעון יום הנקרא 'מעון שקד'; תלמוד תורה על שם שקד אברהם ואיל יברבים	חברי היישוב, המועצה האזורית ובני המשפחה	
איל יהושע יברבים, נגהות	2003	נגהות	שכונת איל; ספרייה על שם איל; תלמוד תורה על שם שקד אברהם ואיל	חברי היישוב, המועצה האזורית ובני המשפחה	אבן שעליה כיתוב המציין את שם השכונה ושמו של הנרצח, תאריך ופסוק המתקשר למקום
איתן קוקוי, ליבנה	2004	כביש סנסנה-להב	אבן זיכרון במקום הפיגוע	המשפחה	אבן גדולה ועליה לוח ברזל ועליו כיתוב כללי בעברית וברוסית, שמות הנרצחים ותאריך הפיגוע
רימה קוקוי-נוביקוב, ליבנה	2004	כביש סנסנה-להב	אבן זיכרון במקום הפיגוע	המשפחה	אבן גדולה ועליה לוח ברזל ועליו כיתוב כללי בעברית וברוסית, שמות הנרצחים ותאריך הפיגוע
אביחי לוי, בית חגי	2005	צומת בית חגי	גן משחקים 'גן אביחי' בבית חגי	חברי היישוב ובני המשפחה	תבליט אבן של מנורה ופסוק
אביעד יהודה מנצור, עתניאל	2005	צומת בית חגי	יש בעתניאל מעיין לזכרו וכן פרוכת על שמו בבית הכנסת ביישוב	נוער היישוב עתניאל ובני המשפחה	
מתת רזנפלד-אדלר, כרמל	2005	צומת גוש עציון	מצפה נוף ביישוב מעלה חבר	בני המשפחה והמועצה האזורית	פרגולת עץ לנוף ושלט הנצחה מעץ
ננרת מנדל, כרמל	2005	צומת גוש עציון	בכרמל: 'מצפה ננרת'; בית כנסת 'שירת ננרת'; 'גן ננרת'	בני המשפחה, חברי היישוב והמועצה האזורית	מצפה לנוף המדברי שבו מעין אמפי קטן הבנוי מאבן ובו שלט הנצחה מברזל ועליו שמה, תאריך הפיגוע ופסוק

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
עז בן מאיר, מעון	2005	צומת גוש עציון	אין בהר (היו ניסיונות), אך יש הנצחה במקומות אחרים		
יוסי שוק, בית חג"י	2005	כביש קריית ארבע-בית חג"י	אנדרטה במקום הפיגוע על אם הדרך; 'מצפור יוסי' ביישוב בית חג"י; כולל דיינות 'אור יוסף'; בית כנסת 'משכן יוסף' בשכונת הבוסטר בנגהות	בני המשפחה, חברי היישוב והמועצה האזורית	אבן גדולה בולטת בציד הכביש ועליה אותיות ברזל המציינות את שמו, הכיתוב: "ה' יקום דמו" ותאריך הפיגוע. כמו כן מוצמד ברקוד לאבן
כוכבה אבן חיים, בית חג"י	2010	כביש קריית ארבע-בית חג"י	מרכז תורני ושכונה על שם כל ההרוגים בפיגוע	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחה	בניין מרשים בגודלו וביופיו, כולל חדרים רבים וגם כולל דיינות אזורי
טליה אימס, בית חג"י	2010	כביש קריית ארבע בית חג"י	מרכז תורני ושכונה על שם כל ההרוגים בפיגוע	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחה	בניין מרשים בגודלו וביופיו, כולל חדרים רבים וגם כולל דיינות אזורי
יצחק אימס בית חג"י	2010	כביש קריית ארבע בית חג"י	מרכז תורני ושכונה על שם כל ההרוגים בפיגוע	המועצה האזורית, חברי היישוב ובני המשפחה	בניין מרשים בגודלו וביופיו, כולל חדרים רבים וגם כולל דיינות אזורי
אבישי שינדלר, בית חג"י	2010	כביש קריית ארבע בית חג"י	מרכז תורני ושכונה על שם כל ההרוגים בפיגוע	המועצה, חברי היישוב ובני המשפחה	בניין מרשים בגודלו וביופיו, כולל חדרים רבים וגם כולל דיינות אזורי
רס"מ יהושע סופר, באר שבע	2010	דרום הר חברון			

הנרצחים: שם ויישוב	שנה	מקום הפיגוע	סוג ההנצחה במרחב	יוזם ההנצחה	תיאור אתר הזיכרון
דן שמואל מרצבך, עתניאל	2011	כביש בית חג'י-קריית ארבע	נבנה בעתניאל מעיין לזכרו; נבנה לזכרו מקווה טהרה ביישוב עשהאל .	בני המשפחה ונוער היישוב עתניאל	טיילת ופרגולות ללא שילוט. העיצוב מורכב משילוב של אבן ועץ
נצ"מ ברוך מזרחי, מודיעין	2014	ציר תרקומיא-כביש 35			
אברהם אשר חסנו, קריית ארבע	2015	כביש עתניאל-קריית ארבע	שלט ותמונה שלו הוצבו לזכרו בצומת שבו היה פיגוע הדריסה		
דפנה מאיר, עתניאל	2016	עתניאל	'מצפה דפנה'; ספרייה לזכרה; גינה קהילתית 'עלי דפנה'	המשפחה ונוער היישוב עתניאל. המשפחה והמועצה האזורית חברי היישוב	המצפה מרשים עשוי מאבן בשילוב של עץ. ללא שילוט
מיכאל מרק, עתניאל	2016	כביש עתניאל-בית חג'י	יש שילוט זמני בשכונה שבה גר, ויש בתכנון להקים בית כנסת על שמו. נבנה מקווה לזכרו	המשפחה ותושבי היישוב	במקווה על האבן מונצח שמו באותיות ברזל גדולות

נספח 2: תמונות של אתרי ההנצחה

את כל התמונות צילמה רותי כהן באוגוסט 2020

א. אתרי טבע ונוף – תצפיות ומעיינות

א-1 מצפור יוסי

א-2 מצפה דפנה

א-3 מצפה כנרת

א-4 מצפור בשבילי כנרת בגולן

א-5 מצפה מתת

א-6 מעיין אבידן

ב. אנדרטאות ואבני זיכרון

ב-2 האנדרטה באדורה

ב-3 האנדרטה בצומת סנסנה

ג. בתי כנסת ומוסדות דת

ג-1 בית כנסת שירת כנרת

ג-2 ארון הקודש בנגהות

ג-3 מרכז תורני חדש בית חג'י

ג-5 אולם קול רינה

ד. הנצחה במרחב היישובי: מוסדות חינוכיים וספריות

ד-1 הספרייה באדורה

ה. פארקים וגני משחקים

ה-1 גן משחקים לזכר אביחי לוי

ה-2 גן משחקים לזכר קדושי עתניאל

ו. שמות יישובים, שכונות, יסודות נופיים

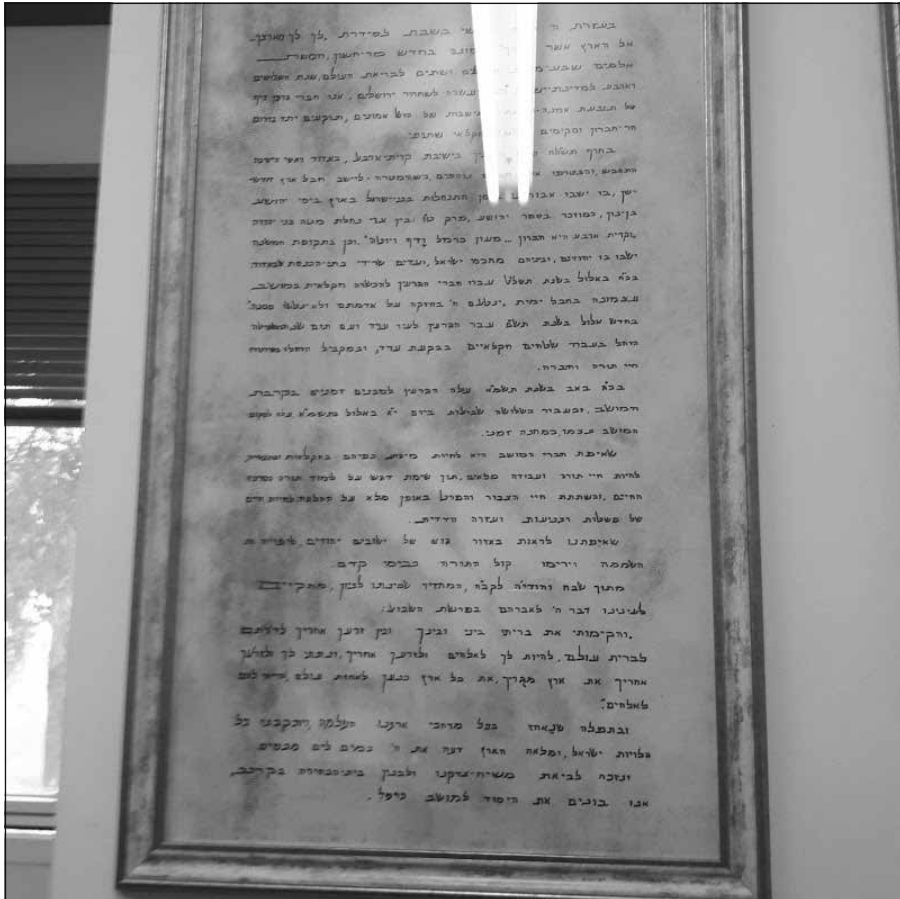

ו-1 שכונת איל, נגהות

ו-2 שילוט בשכונה לזכר מיכי מרק

נספח 3: תמונות בהקשר של הנכתב במאמר

א-1 מגילת הייסוד של חברי כרמל